

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ Й КОНТЕКСТНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ФАЗИ ЗАВЕРШЕННЯ ДІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Стаття присвячена аналізу фазових компонентів, які позначають перебіг фази завершення дії. Власне фазові дієслова та дієслівні лексеми з фазовим значенням розглянуто як основний спосіб вираження кінцевої фази дії; з'ясовано лексико-граматичні фазові маркери, які виконують функцію модифікаторів, вторинних предикатів і контекстних засобів вираження фази завершення дії.

Ключові слова: фаза, фаза завершення дії, власне фазові дієслова, фазові маркери, обставинні слова з фазовим значенням.

В останні десятиліття аналізові лінгвістики тексту в сучасних дослідженнях українських та зарубіжних учених відведено вагоме місце. Є. А. Реферовська зазначає, що текст вивчається як маніфестація мовної діяльності, відображення мисленнєвого процесу, засіб передавання інформації [11, 4]. Тому в полі зору лінгвістів насамперед ті мовні механізми, які творять складну логічну комунікативну структуру й граматику тексту, зокрема лексико-граматичні й контекстні засоби.

Функціонально-семантична категорія фазовості завжди цікавила дослідників: у морфології це способи дієслівної дії, у синтаксисі – допоміжні дієслова складеного дієслівного присудка та одна з регулярних реалізацій у дериваційному синтаксисі. Однак питання категорії лінгвістичної фазовості ніколи не викликали активних дискусій серед мовознавців, тому кількість робіт, присвячених їй дослідженню, відносно невелика. Семантику *зачинної фази* висвітлено в розвідках Р. Н. Ахметжанової (трактує фазовість як універсальну понятійну категорію) [2], Л. Н. Давиденко (зачинну фазовість розглядає як функціонально-семантичне поле) [6], Т. В. Белошапкової (фазу початку дії описує з погляду когнітивної лінгвістики) [3], О. В. Падучевої (здійснено корпусне дослідження російських фазових дієслів та зачинної семантики) [10], М. Г. Божеску (аналізує інгресивні та інхоативні одиниці як кореляти зачинної фазовості в сучасній англійській мові) [4]. Результати дослідження *фази тривання дії* описані в роботах Ю. А. Алемасцевої [1], Д. Н. Кузнецова [9]. Ґрунтовного вивчення семантичної специфіки *фази завершення дії* на україномовному фактичному матеріалі ще не зроблено. Спорадично цю проблему висвітлено в розвідках В. С. Храковського, В. В. Богданова (на матеріалі російської та китайської мов), Є. І. Кириленка, Л. Н. Давиденко (на зразках текстів англійської мови) та ін. Актуальність окресленого питання зумовлена його відкритістю в науці, адже мовні механізми вираження фази завершення дії досі остаточно не вивчені. Тож мета статті – проаналізувати лексико-граматичні засоби вираження фази завершення дії, визначити їх текстотвірну роль.

У дослідженнях В. С. Храковського, які виконані в межах парадигми функціональної лінгвістики, охарактеризовано категорію фазовості як функціонально-семантичне поле, у якому виділено три структурні компоненти – *семантичні класи предикативних слів (насамперед дієслів) із фазовими значеннями; лексико-граматичні, граматичні й контекстуальні засоби, які актуалізують фазові семи; слова і словосполучення на позначення певної фази дії, що вживаються з лексичними класами дієслів першого компонента ФСП*. Останні два структурні компоненти описані оглядово [15, 153–185]. Л. В. Коваленко, О. В. Падучева слушно розрізняють власне фазові дієслова та вербативні одиниці з фазовим значенням [10, 179].

Семантичні класи власне фазових дієслів на позначення завершення дії

Реалізаторами фази завершення дії насамперед виступають власне фазові дієслова: *закінчити, закінчитися, кінчити, припинити, припинитися, перестати, не стати, кинути, завершити, завершитися*, а також полісемічні дієслівні одиниці, які в одному зі своїх значень можуть виражати фазовий відтінок, напр.: *узятися, ударитися, розв'язати, схватитися, не втомлюватися, залишитися, залишити, закинути, забутися* тощо [8, 111].

Власне фазові дієслова на позначення завершення дії сполучаються (як, власне, й інші фазові дієслівні лексеми) лише з інфінітивами, що позначають ситуацію, яка членується на фази.

Членуватися на фази може лише процес чи дія, які представлені в українській мові дієсловом недоконаного виду (далі – НВ). Лексеми доконаного виду (далі – ДВ) позначають дію як цілісну. Тому семантика словоформ ДВ не виражає процесності, навіть якщо вона наявна в лексичному значенні дієслова (типу 'танути' / розтанути) [10, 179]. Також О. В. Падучева зауважує, що дієслова *закінчитися, завершитися* не корелюють з інфінітивами: учасник виражається в них предикатним іменем на позначення процесу чи дії, але не події: *закінчилася посадка, завершився політ*.

В. В. Богданов указував, що фазове значення не можна представити без часового компонента, тому статальні предикати, як правило, не сполучаються з фазовими дієсловами (**Іван закінчив сидіти*) [5, 144].

Дієслово *перестати* в групі власне фазових одиниць, що вказують на завершення дії, стрижневе, оскільки сполучається з будь-яким інфінітивом на позначення локалізованої в часі тривалої дії. У конструкціях із лексемою *перестати*, як правило, відображено завершення актуальної одиничної дії: *Сократ перестав креслити пальцем на дощці невидимі кола* (Мушкетик, 21).

Дієслово *припинити* виражає значення каузації припинення дії. За дослідженням В. С. Храковського, позицію підмета в конструкції з таким вербативом виконує іменник на позначення каузатора припинення дії, а функцію прямого додатка – предикатний іменник [15, 175]: *Із наступного тижня я припиняю ваші побачення*.

Дієслова *кінчити*, *закінчити*, *завершити* позначають кінцевий етап дії, яка доведена до своєї внутрішньої (природної) чи зовнішньої (штучної) прогнозованої межі (тобто результат був спланований наперед). Сполучаються ці одиниці з агентивними іменниками в знахідному відмінку або інфінітивами. Дія *закінчилася*, а не *припинилася*, якщо очікуваного результату досягнуто. Р. Н. Ахметжанова наголошує, що *закінчити* означає довести дію до такої межі, після якої вона не буде тривати, тобто за необхідності може починатися вже наступна дія (процес) [2, 32].

Дієслівна лексема *кинути* вказує на припинення дії, цілеспрямовано не доведеної до природної (внутрішньої) чи штучної (зовнішньої) межі. Це дієслово сполучається з агентивними одиницями, що позначають локалізовані тривалі дії, та предикатними іменами: *Лукаш давно кинув курути* (Сизоненко, 373)

Дієслово зачинної фазовості *стати* із заперечною часткою *не* набуває семантичних характеристик завершення дії: *Тому я закурив і не став чекати на білявку* (Кокотюха, 46)

Дієслівна одиниця *припинити*, що вказує на кінцеву фазу дії, відрізняється від *перестати* не тільки значенням, але й тим, що керує іменником, а не інфінітивом НВ: *перестати сперечатися*, але *припинити сперечку* [5, 147].

Семантичні групи дієслівних лексем із фазовим значенням

У сучасній українській літературній мові немає комплексної класифікації дієслів, які можуть виражати фазу кінцевого перебігу дії.

Групу з фазовим інваріантним значенням «досягти природної межі» становлять синоніми дієслова *кінчити* з диференційними семами: «результативності»: *докінчити*, *закінчити*, *покінчити*, *покинути*, *довершити*, *завершити*; «підведення підсумків»: *підсумувати*; «досягнення конкретного рішення»: *вирішити справу*; «досягнення якої-небудь межі (мети, результату)»: У семантиці таких дієслів на значення завершення дії нашаровується сема тривалості: *дійти до кондиції*, *зайти в безвихідь (тупик)*, *розвинутися*, *реалізуватися*, *сформуватися*, *установитися*: *Шукав долі в чужім полі та там і загинув* (Шевченко, 68); *Мавка: То все таке, як той раптовий вихор, – от налетить, закрутить та й покине* (Леся Українка, 34).

Семантичну групу з інваріантним значенням «під впливом певних причин (як правило, зовнішніх факторів) не продовжувати дію» становлять синоніми лексем *припинити*, *перестати*, *завершитися*: *знеслилися*, *зникнути*, *звести*, *ліквідуватися*, *розпастися*, *умерти*, *перетворитися в ніщо*, *відійти у вічність*; з диференційними семами «про термін, час»: *збігти*, *минути*, *спливати* (розм.), *пробігти*, *відійти*; «про взаємні дії, зв'язки»: *порвати*, *обірватися*, *розірватися*; «шляхом стирання зникнути»: *витертися*, *згладитися*; «стати непотрібним, зайвим»: *скасуватися*, *щезнути*, *усунутися*; «про відношення, стосунки»: *порвати*, *розірвати*, *перервати*; «різко, шляхом уживання енергійних заходів дійти завершення процесу»: *обірвати*, *пресікти*, напр.: *Ці два генії приятельські стосунки розірвали назавжди* (Сизоненко, 203); *Микола зупинився й мимохідь відзначив, що надто театральна схилена на груди генеральська голова* (Мушкетик, 78).

У відповідну каузативну парадигму входять одиниці: *вижити*, *викорінити*, *вбити*, *стерти*, *зігнати*, *прихлопнути*, *покласти кінець*, *ліквідувати*, *розвалити*, *зрівняти з землею*; із диференційною семою «інтенсивно»: *стерти в порошок*, *стерти з лиця землі*; «зробити недійсним»: *погасити* (вексель), напр., *А гетьман Петро шле к поганцям посла, іще й каторжан пов'язав півсела, ...зрівняв із землею навколишні села* (Горлач, 18).

Із фазовим інваріантним значенням «перестати мати» виділяють дієслова *втратити*, *залишитися ні з чим*; із диференційними семами: «через неухважність»: *загубити*; «використати з якою-небудь метою»: *тратити*, *тратити на кого-небудь*, *використовувати*, *вживати*, *використати*, *вичерпати*.

Лексико-граматичні засоби вираження кінцевої фази дії

Лексико-граматичними засобами вираження кінцевої фази дії в українській мові виступають дієслівні префікси та префіксально-постфіксальні конструкції.

В. С. Храковський, описуючи фазу завершення дії, бере до уваги лише префікси *за-*, *від-*, *до-* та конфікс *від-...-ся* [15, 155–157]: *зайти*, *відпрацювати*, *дочекатися*, *відрапортуватися*. Комплексну характеристику дієслівних префіксів української мови, власне фазові лексико-семантичні відтінки морфем, префіксальну конвергенцію та формування словотвірних моделей детально описано в монографії С. О. Соколової «Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові» [12]. Дослідниця зазначає, що практично кожний префікс має фазовий семантичний відтінок. Фазове значення завершення дії властиве, зокрема, префіксальним формантам *в-* (*у-*) (*вклепати*, *усіяти*, *уварити*), *ви-* (*винищити*, *викохати*, *виміряти*), *з-* (*злізти*, *змести*), *на-* (*наваксувати*, *наїхати*), *о-* (*об-*) (*обплутати*, *облити*), *пере-* (*перегнати*, *перехвилюватися*), *під-* (*підвестися*, *підмішати*), *при-* (*прибудувати*, *прив'ялити*), *роз-* (*розкидати*, *розгромити*) та конфікси *на- ... -ся* (*надивитися*), *до- ... -ся* (*допрацюватися*).

Лексичні елементи на позначення кінцевої фази перебігу дії

Фазові дієслова, називаючи певний етап ситуації, виступають комунікативним центром висловлювання, а лексичні засоби вводять ситуацію фазовості в структуру речення чи тексту, виконують функцію операторів, модифікаторів, вторинних предикатів. У лінгвістичних дослідженнях фазова лексика не представлена в систематизованому вигляді. На нашу думку, усі засоби з фазовими характеристиками доцільно розглядати як чинники, що зумовлюють семантичні модифікації власне фазових дієслів або повнозначних дієслів із фазовим значенням.

Описуючи кінцеву фазу, Д. Н. Кузнецов зазначає, що фаза завершення дії відтворюється експліцитно [9, 17]. Лексичними показниками – фазовими маркерами, які експлікують кінцеву фазу дії, виступають *іменники* та *іменниково-прийменникові конструкції* з фазовим значенням у ролі додатків. Як правило, цю функцію виконують віддієслівні іменники, типу: *зупинити побачення*, *допомогу*, *перервати диспут*, *кинути роботу*, *куріння*.

За нашими дослідженнями, фазові іменники використовуються у функції сирконстантів – обставин часу та місця, які конкретизують часові або просторові межі дієслівної дії, уточнюючи таким чином інформацію всього висловлювання: *Ми добросовісно відпрацювали три ночі на дачі в Бобрика* (Кокотюха, 79).

Ідея завершення дії відображається в реченні іменником із прийменником *до*, напр., *Петро Яцик дочитав до ранку все, що я запропонував йому для ознайомлення* (Слабошп., 87).

Функцію фазових маркерів на позначення завершення перебігу дії виконують *прислівники часу та способу дії*. Прислівник експлікує якісність дієслова. Синтаксичний комплекс має бінарну організацію – дієслівний і прислівниковий компоненти. Однак виражені дієслівними одиницями фазові значення не мають аналогів із адвербіальним представленням певного етапу фази. Речення з фазовим дієслівним словом *він закінчив працювати* не можна замінити конструкцією **він працював завершально*.

Цілком доречним є зауваження В. В. Богданова, що прислівники часу, типу *нарешиті*, *укінці*, *кінець кінцем*, *урешті-решт* позначають не фазу, а останню дію в певному ряді, відповідно характеризують усю дію, а не її окрему фазу [5, 145], напр., *Нарешті глянув всім у вічі і проказав, як простогнав: – Послухаєм, панове, Січі* (Горлач, 32); *Урешті-решт випустили перший альбом «Сонце від заходу до світанку», відзняті кліпи з'явилися на музичних каналах* (Кокотюха, 56).

Народнорозмовні компоненти, які характеризують вичерпаність, завершеність процесу. Дієслова, що сполучаються з такими лексичними одиницями, позначають одноразові результативні дії. Ця група лексики зорієнтована на розмовні зразки й позначена архаїчними та локально обмеженими одиницями: *зовсім*, *годі*, *тільки за царя*, *тільки лишилося завершити*, *от це все, годі*, напр.: *Шість тисяч тільки їх оставлено в реєстрі, да й тії, бувши в великій неволі в старишини, тягли, хотя й нехотя, за ляхів руку, і тільки вже при Хмельницькому одностайне за Україну повстали* (Куліш, 9); *Тут би й мені зовсім скінчити свою історію про ту чорну раду* (Куліш, 150).

Отже, результати дослідження свідчать, що функціонально-семантична категорія фазовості становить собою цілісну систему, яка пронизує різні мовні рівні.

Власне фазові дієслова та вербативні одиниці з фазовим значенням є носіями фазової семи кінця. Інформація про завершення якоїсь дії передається аналітично: *«кінчити + інфінітив смислового дієслова»* чи морфологічно (за допомогою аспектуальних префіксів).

Грамматичний спосіб реалізації фазових значень доповнюється лексичним. Такі показники перебігу завершення дії – фазові маркери – іменники з фазовим значенням та прислівники часу й способу дії в сучасній українській мові не становлять продуктивний пласт фазової парадигми. Причиною цього є тенденція до мовної економії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алемасцева Ю. А. Лексико-грамматическая сфера фазовости в современном русском языке (фаза продолжения действия): автореф. дис. на соискание учён. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / Ю. А. Алемасцева; Академия наук СССР. Институт русского языка. – Ленинград, 1989. – 16 с.
2. Ахметжанова Р. Н. Глаголы с фазисным значением в современном русском языке / Р. Н. Ахметжанова // Исследования по семантике : межвуз. науч. сб. [ред. Л. М. Васильев]. – Уфа, 1976. – С. 27–40.
3. Белошапкова Т. В. Когнитивно-дискурсивное описание категории аспектуальности в современном русском языке [Текст] : [монография] / Т. В. Белошапкова. – М. : КомКнига, 2007. – 336 с.
4. Божеску М. Г. Інгресія та інхоативність як кореляти зачинної фазовості у сучасній англійській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / М. Г. Божеску; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – 19 с.
5. Богданов В. В. Фазисность и фазисные конструкции / В. В. Богданов // Типология конструкций с предикатными актантами. – Л. : Наука, 1985. – С. 143–146.
6. Давиденко Л. Н. Лексические и синтаксические средства выражения начала и конца глагольного действия в современном английском языке: дис. канд. филол. наук / Л. Н. Давиденко. – М. : Наука, 1982. – 197 с.
7. Кириленко Е. И. Фазовые глаголы в английском языке [Текст] / Е. И. Кириленко. – М. : НИКА, 1997. – 143 с.
8. Коваленко Л. В. К вопросу об изучении фазисных глаголов в русском языке / Л. В. Коваленко // Вопросы синтаксиса и лексики современного русского языка : сб. науч. трудов. – М. : МГПИ имени В. И. Ленина, 1973. – С. 111–121.
9. Кузнецов Д. В. Семантические классы обстоятельственных показателей фазовости в русском и английском языках: автореф. дис. на соискание учён. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / Д. В. Кузнецов; Кемеровский государственный ун-т. – Кемерово, 1997. – 608 с.
10. Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики / Е. В. Падучева. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 608 с.
11. Реферовская Е. А. Коммуникативная структура текста в лексико-грамматическом аспекте / Е. А. Реферовская. – [изд. 2-е, испр.] – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 168 с.
12. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові [Текст] : [монографія] / С. О. Соколова. – К. : Наукова думка, 2003. – 283 с.
13. Титаренко Е. Я. Глаголы с нулевой фазовостью / Е. Я. Титаренко // Русский язык, литература, культура в школе и вузе. – 2012. – №5 (47). – С. 62–66.
14. Тиунова С. П. Способы выражения фазовых значений в английском и русском языках [монография] / С. П. Тиунова. – Кемерово : КГУ, 1986. – 84 с.
15. Храковский В. С. Семантика фазовости и средства её выражения / В. С. Храковский // Теория функциональной грамматики. – М.: Наука, 1987. – С. 153–178.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Горлач – Горлач Л. Руїна (або життя і трагедія Івана Мазепи) [історичний роман у віршах] / Л. Горлач. – К. : Вид-во «Бібліотека українця», 2004. – 255 с.
- Кокотюха – Кокотюха А. Живий звук [детективний роман] / А. Кокотюха. – Харків : Фоліо, 2008. – 282 с.
- Куліш – Куліш П. Твори : в 2 т. / П. Куліш. – К. : Дніпро, 1989. – 586 с.
- Т. 1 : Чорна рада : Хроніка 1663 року. Оповідання. Драматичні твори. Статті та рецензії / [упоряд. М. Л. Гончарук]. – 1989. – 586 с.
- Мушкетик – Мушкетик Ю. Смерть Сократа [повіді, оповідання] / Ю. Мушкетик. – Харків : Фоліо, 2008. – 318 с.
- Сизоненко – Сизоненко О. Не вбиваймо своїх Пророків ! Книга Талантів / О. Сизоненко. – К. : Дніпро, 2003. – 895 с.
- Слабошп. – Слабошпицький М. Поет із пекла [романи] / М. Слабошпицький. – К. : Грамота, 2008. – 832 с.
- Шевченко – Шевченко Т. Г. Гайдамаки / Т. Г. Шевченко; примітки та коментарі Л. В. Ушкалова. – Харків: Фоліо, 2011. – 667 с.
- Леся Українка – Леся Українка. Лісова пісня. Драматичні поеми. Лірика [Текст] / Леся Українка. – Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2009. 384 с.

Статья посвящена анализу фазовых компонентов, которые обозначают фазу завершения действия. Собственно фазовые глаголы и глагольные лексемы с фазовым значением рассмотрены как основной способ выражения конечной фазы действия; выяснены лексико-грамматические фазовые маркеры, которые выполняют функцию модификаторов, вторичных предикатов и контекстных средств выражения фазы завершения действия.

Ключевые слова: фаза, фаза завершения действия, собственно фазовые глаголы, фазовые маркеры, обстоятельственные слова с фазовым значением.

The article is sanctified to the analysis of phase components that mark motion of phase of completion of action. Actually phase verbs and verbal lexemes with a phase value are considered as a basic method of expression of eventual phase of action; lexico-grammatical phase markers, that perform the duty of modifiers, secondary predicates and context facilities of expression of phase of completion of action, are found out.

Key words: phase, phase of completion of action, actually phase verbs, phase markers, circumstances words with a phase value.